

مقاله‌ها مقایسه‌ای با مطالع الانوار امیر خسرو

عیوض حسینی گرده‌آش
کارشناس ارشد زبان و ادب
فارسی و مدرس دانشگاه
پیام‌نور پیام نور میان‌دوآب

کلید واژه‌ها:
نظامی، امیر خسرو دهلوی،
مخزن الاسرار، مطالع الانوار،
حکایت، شخصیت‌پردازی.

چکیده

مخزن الاسرار یکی از مثنوی‌های معروف «پنج‌گنج» نظامی است که شاعر آن را در اوایل جوانی خود به‌نظم کشیده است. نظامی مضامین مختلفی از پند و اندرز و حکمت و اخلاق و عرفان را گنجانده است. برای بررسی دقیق این اثر، در کل باید بگوییم که کتاب شامل دو قسمت است؛ قسمت اول را مقدمت و قسمت دوم را بخش مقالات می‌توانیم نام بنهیم و تکیه ما در این مقاله بر قسمت دوم اثر، یعنی مقالات و حکایات آن‌ها و بررسی شخصیت‌های حکایات و در ضمن مقایسه این اثر با مطالع الانوار اثر امیر خسرو دهلوی است که پنج‌گنج خود را به تقلید از نظامی سروده است. کتاب امیر خسرو نیز همچون اثر نظامی در یک دید کلی شامل دو بخش مقدمه و مقالات است و شاعر سعی کرده است پا جای پای نظامی بگذارد و به همان مفاهیم و مضامین مخزن الاسرار بپردازد.

مقالات مخزن الاسرار و مطلع الانوار

مخزن الاسرار:

از قسمت‌های اول کتاب که بگذریم، به متن اصلی آن می‌رسیم که در بردارنده بیست مقاله است و نظامی اندیشه‌هایش دربارهٔ به زهد و عرفان و اخلاق و حکمت را در آن‌ها بیان می‌کند و از موضوعاتی چون آفرینش آدم و احوال عالم، بی‌وفایی دنیا، استقبال آخرت، توبه و تجرید و مقولات دیگر، سخن می‌راند. علاوه بر مضمون حکایات که در کل می‌توان گفت اندیشه‌های تعلیمی و انتقادی نظامی را می‌رسانند، زبان مقالات نیز قابل بحث است. زبان نظامی در این بخش ساده و تقریباً همه فهم است. از لحاظ آرایه‌های زیبایی آنچه به چشم می‌آید، تشبیهات ساده و استعارات قابل درک است و بسامد کنایه و مخصوصاً تمثیلات - که لازمهٔ بیان پند و موعظه است - به نسبت چشمگیری زیاد است.

اما شاعر در پایان هر مقاله، داستان یا حکایتی را نقل می‌کند که غالباً جنبهٔ وعظی و تعلیمی و اخلاقی دارند. هر حکایت یک صحنه آغازین دارد که زمینهٔ شکل‌گیری حوادث را مشخص می‌کند. این صحنه در اصل توصیف احوال درونی و بیرونی قهرمانان بیش از اقدام و عمل و توجیه حرکت و رفتار بعدی آن‌هاست. از این بیست حکایت کتاب، سه حکایت مربوط به پادشاهان پیشین ایرانی است: حکایت انوشیروان با وزیر خود در مقالهٔ دوم که در عدل و نگرهداری انصاف سروده شده است، حکایت فریدون با آهو که در مقالهٔ هفتم در فضیلت آدمی بر حیوانات آمده و حکایت جمشید با خاصگی محرم در مقالهٔ هیجدهم که در نكوهش دورویان سروده شده است. در این قصه کوتاه، زبان شیرین و اندیشهٔ ژرف او تأثیر بسزایی داشته است. مثلاً پیرزنی که به شکایت دامن سنجر را می‌گیرد، چنان تند و گیرا سخن می‌گوید که سنجر را چاره‌ای جز عبرت نمی‌ماند، یا عیسی (ع) که سگ مرد‌های را با یک گروه از مردم عیب‌جوی در رهگذری می‌بیند و می‌ایستد و با سخنی مؤثر زیبایی دندان‌های جیفهٔ سگ را، که در نظر دیگران جز عیب و زشتی ندارد، نشانی می‌دهد.

با نگاهی دقیق به حکایات نقل شده در این مثنوی متوجه می‌شویم که حکیم گنجه بر آن بوده است که مشرب عرفانی و اخلاقی و حکمی را در سراسر مطالب، موضوعات، مقالات و به‌ویژه داستانهای این کتاب حفظ کند. در واقع، شیوهٔ نو داستان‌پردازی در پیکرهٔ مثنوی و ابداع بدعت‌ها در آثار منظوم است.

یکی دیگر از مسائل مطرح شده در داستان‌های مخزن، استفادهٔ نظامی از واژگان، عناصر داستانی و موضوعات و وقایع اتفاقیه و رخ داده در روزگار خود و بیشتر در پوشش و هیئت نماد و رمز است که این‌گونه پندار و اندیشه را در بیشتر داستان‌ها و موضوعات کتاب پدیدار می‌سازد. شاعر با طرح موجز صورت حکایات، جسارت خود را در تحرک جسم‌ها و دگرگونی اندیشه‌ها به نمایش می‌گذارد و به‌گونه‌ای دیگر نسبت به مسائل

یکی از اسلوب‌های نگارش در هر زبانی، تقلید و بهره بردن از شیوهٔ نگارش و سرایش شخصیت‌های برجستهٔ ادبی در دوره‌های قبل است. پنج گنج از جمله آثاری است که بعد از نظامی بارها مورد تقلید شاعران قرار گرفته است. یکی از این مقلدان که بنا به اقوالی از موفق‌ترین آنان نیز هست، امیر خسرو دهلوی شاعر هندوستانی است. او مطلع الانوار خود را به تقلید از مخزن الاسرار، شیرین و خسرو را به تقلید از خسرو شیرین، مجنون و لیلی را در مقابل لیلی و مجنون، آیینة اسکندری را در مقابل اسکندرنامه و هشت بهشت خود را به پیروی از هفت پیکر نظامی به رشتهٔ نظم کشیده است. در این مقاله با بررسی و مقایسه‌ای اجمالی دو قسمت دوم هر کتاب را در مقابل هم قرار داده‌ایم تا میزان اثرپذیری امیر خسرو را بسنجیم.

مخزن الاسرار اثر نظامی گنجوی، شاعر قرن ۶ هجری، که آن را در ۵۷۰ هـ. و در عنفوان جوانی سروده است، اولین مثنوی از مجموعهٔ پنج گنج اوست. سعید حمیدیان دربارهٔ زبان شعر نظامی معتقد است: «لفظی سخت فشرده و موجز با تراکم فوق العاده در تصاویر و آرایه‌های بدیعی از ویژگی‌های خاص زبان شعری نظامی است. او بیشترین کوشش خود را بر زیبایی بیان و ظرافت‌های صوری و نحوهٔ به‌کارگیری عناصر روستاخی متمرکز کرده است.» (حمیدیان، ۱۳۷۰: ۴۴-۴۳)

امیر ناصرالدین خسرو بن امیر سیف‌الدین محمود دهلوی از عارفان و شاعران نام‌آور هندوستان در نیمهٔ دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است. پدرش، سیف‌الدین محمود، از امرای قبیلهٔ لاجین، از ترکان ختایی ماوراءالنهر ساکن شهر «کش» است و به همین علت به «امیر لاجین» معروف و مشهور بود. (صفا، ۱۳۶۹: ۷۷۱)

مطلع الانوار او که در مقابل مخزن الاسرار نظامی سروده شده، بیشتر اشعار دینی و اخلاقی دارد و در سال ۶۹۸ هـ. خاتمه یافته و به نام علاءالدین محمدشاه اتحاف شده است (شفق، ۱۳۵۲: ۴۷۶). این اثر نظیرهٔ کاملی است از مخزن الاسرار که شصت سال بعد از آن در اقصای ممالک پارسی‌زبان، در دهلی سروده شده است. دهلوی این مثنوی را که مشتمل بر ۳۳۱۰ بیت است، در دو هفته سروده است. او خود می‌گوید:

ور همه بیت آوری اندر شمار
سیصد و ده بر شمر و سه هزار

از اثر اختر گردون خرام
شد بدو هفت این مه کامل تمام
سال که از چرخ کهن گشت بود
از پس ششصد نود و هشت بود

این مثنوی سرتاسر به مفاهیم و مضامین عرفانی و اخلاقی اختصاص دارد؛ مضامینی چون تهذیب و تزکیهٔ نفس، زهد و اخلاص، تقوا و تربیت، قناعت و ترک امل و دوری از غفلت و عطلت موضوعات اصلی مطلع الانوار می‌باشد که بیانگر درجهٔ علم و تقوا و مشرب عرفانی شاعر است.

حکیم گنجه بر آن
بوده است که مشرب
عرفانی و اخلاقی و
حکمی را در سراسر
مطالب، موضوعات،
مقالات و به‌ویژه
داستان‌های این
کتاب حفظ کند.
در واقع، شیوهٔ نو
داستان‌پردازی در
پیکرهٔ مثنوی و ابداع
بدعت‌ها در
آثار منظوم است

این منظوم سر تا سر
به مفاهیم و
مضامین عرفانی و
اخلاقی اختصاص
دارد؛ مضامینی
چون تهنیه و
ترکیه نفس، زهد
و اخلاص، تقوا
و تربیت، قناعت
و ترک امل و
دوری از غفلت و
عظمت موضوعات
اصلی مطلع الانوار
می باشد که بیانگر
درجه علم و تقوا
و مشرب عرفانی
شاعر است

و موضوعات سیاسی وقت و اوضاع حاکم عکس العمل نشان می دهد. او بدین گونه می خواهد بگوید که از آن دسته شاعرانی نیست که عرفان و اخلاق گرایی را در انزواجویی و شعار دادن می دانند. او شاعر فریادها و اعتراض ها و پند و حکمت هاست. «این تصویرها را می توانیم در دادخواهی پیرزنی از سلطان سنجر، خواب دیدن دادگر، قضیه شکار خسرو نوشین روان... ببینیم. از این دست حکایات می توان اندیشه های سیاسی و قلمرو تفکر انقلابی شاعر را باز شناخت» (نجف زاده بارفروش، مقاله ۴ و ۵). در بیست حکایت مخزن الاسرار، پنجاه شخصیت ایفای نقش می کنند. اکثر حکایت ها دو یا سه شخصیتی هستند و شخصیت ها هم از یک جنس نیستند؛ یعنی هم شخصیت های انسانی حضور دارند و هم حیوانی و از قشرهای مختلف اجتماع نیز استفاده شده است: از پادشاه و وزیر و شهنه و پیامبر و... در کل حکایت ها دو شخصیت زن نیز حضور دارند که بدون نام اند و تنها با عنوان «پیرزن» از آن ها یاد می شود. از حیوانات هم آهو، روباه، سگ و گری (نماد دزد) بلبل و باز و دو مرغی که بدون نام از آن ها یاد می شود، حضور دارند.

اما نحوه به کارگیری شخصیت ها، متفاوت است؛ یعنی در بعضی حکایت ها تنها انسان ها حضور دارند و در بعضی دیگر فقط حیوانات و در بعضی هم حیوانات در کنار انسان ها ایفای نقش می کنند. آن ها مثل آدمیان حرف می زنند و در تمام صحنه ها به صورت نمادین از آن ها استفاده شده است. در بعضی موارد، شخصیت ها از وظایفی که در عالم واقع بر عهده دارند، عدول می کنند؛ یعنی، برخلاف واقعیت ظاهر می شوند. برای مثال، در حکایت سلیمان با پیر برزگر، سلیمان پیر را که با عرق جبین خود روزگار می گذراند، از این کار شایسته بازمی دارد؛ در حالی که وظیفه پیامبران در عالم واقع برعکس این است، یا در داستان آن مرد یمنی که روباه را به عنوان نگهبان در مغازه می گمارد و خود بیرون می رود، دزد هر کاری می کند نمی تواند روباه را فریب دهد و دزدی کند. بالاخره در مقابل روباه خود را به خواب می زند و روباه نیز از او رنگ می پذیرد؛ در حالی که ما روباه را حیوانی مکار می دانیم که همیشه در کارهایش موفق است، اما اینجا برعکس این قضیه اتفاق می افتد. حتی می توان این نکته را جزو ضعف های حکایت های نظامی دانست.

مسئله دیگر در مورد شخصیت های حکایت مخزن الاسرار، این است که شخصیت ها حالات ثابتی دارند. مثلاً در حکایت پیرزن با سلطان سنجر، پیرزن یکسره شکایت می کند و در لابه لای حرف هایش مدام سلطان را پند می دهد. در مقابل، سنجر هیچ گونه عکس العملی در بطن داستان از خود نشان نمی دهد بلکه شنونده صرف است. در این میان، وقتی به نتیجه فکر می کنیم درمی یابیم که سنجر حتماً به دادخواهی او پرداخته است. «یکی دیگر از ویژگی های عمومی داستان های سنتی که آن را نیز می توان مشمول گرایش به برجستگی ها دانست، زبان

داستان هاست و آن اینکه معمولاً داستان های سنتی - اعم از اینکه به نظم و نثر ساده یا مصنوع باشند - معمولاً زبانی یکنواخت دارند... و زبان دیالوگ غالباً تفاوت هایی کم یا بیش با زبان توصیف داستانی دارد، لیکن در داستان های قدیم علی الرسم در سراسر داستان زبانی یکنواخت به کار می رود» (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۲۱).

یکی از دلایل این امر، همان موجز بودن حکایت و هدف تعلیمی - اندرزی نظامی است. او می خواهد اندیشه های خود را از زبان قهرمان داستان بیان کند. به همین دلیل، به ضد قهرمان میدان جولان نمی دهد و قهرمان را به سرعت به هدف خود می رساند. این خود یکی از ویژگی های داستان های سنتی ایران است: «در بسیاری از داستان های قدیم، محور ماجراها روی دو قطب خیر و شر، یعنی قهرمان اصلی و شخص یا موجود مقابل او، قرار دارد و سایر اشخاص داستان نقش فرعی یا طبعی دارند؛ بدین معنی که در خدمت هر یک از دو قطب و در جهت پیروزی یکی بر دیگری عمل می کنند. وقتی کار بر این منوال باشد، دیگر مقوله حق و پرورش شخصیتی مطرح می شود» (همان، ۱۳۸۳: ۲۳).

حکایات مطلع الانوار

امیر خسرو نیز در حکایت های خود تا حدودی از همان افکار و عقاید و شخصیت هایی که نظامی در پی آن ها بوده، استفاده کرده است. او در کل حکایت های ۴۴ شخصیت بهره برده است که در مجموع، آن ها را در هفت تیپ مختلف می توان جا داد. در این میان، اشخاص نامعلوم (بی نام) با ۱۹ مورد بیشترین شخصیت را شامل می شوند و این خود نشانه آن است که توجه امیر خسرو در حکایت های خود بیشتر معطوف به نتیجه اخلاقی - تعلیمی داستان هایش بوده است و شخصیت ها اهمیت چندانی نداشته اند. «باز از خصوصیت های مشترک داستان های قدیم ایرانی یکی هم احتوای داستان بر بُعد اخلاقی و نتیجه گیری هایی در حول و حوش معنویت و کمالات بشری است. این نیز زاده فرهنگ اخلاق گرا و غایت نگر این گونه جوامع و اقوام است. مطابق این ایده، هر داستانی ضرورتاً باید به نتیجه ای مشخص از این دست منتهی شود و گرنه ممکن است داستان تابع ترسیم زندگی به خاطر نفس زندگی شود، که این فکر نیز در دنیای گذشتگان ما مردود بوده است.» (همان، ۱۳۸۳: ۲۲)

بیشترین تعداد شخصیت ها در حکایت های مخزن الاسرار به مقالات چهاردهم مربوط می شود که در آن چهار شخصیت ایفای نقش می کنند و کمترین آن ها مربوط به حکایات مقالات یازدهم است با یک شخصیت (موبد هندی).

امیر خسرو هم در قالب حکایت هایش از سه شخصیت بهره جسته است و کمترین شخصیت را حکایت مقالات نهم با یک نفر (یکی از پیران) دارد.

راوی حکایات در هر دو کتاب سوم شخص (دانای کل) است و به طور غیرمستقیم نظامی و امیر خسرو روایت را به زبان

سوم شخص نقل می‌کند. مثلاً در مخزن الاسرار:

- صید کنان مرکب نوشیران
دور شد از کوبه خسروان
- دادگری دید به رای صواب
صورت بیدادگری را به خواب

از مطلع الانوار

- نیم شبان نکته‌شناسی شگرف
پیش چراغ فلکی خواند حرف
- شبلی از آنجا که قدم پیش داشت

روی به دریوزه درویش داشت

نکته دیگری که درباره حکایت‌های دو کتاب لازم است گفته شود، این است که امیر خسرو غالباً در پایان حکایت‌ها نظر خود را راجع به موضوع حکایت بیان می‌کند و این کاری است که نظامی هم بدان پرداخته است. مثلاً نظامی در پایان داستان پادشاه ظالم با مرد راستگوی (مقاله چهاردهم) نظر و سخن خود را این گونه بیان می‌کند: چون به سخن راستی آری به جای ناصر گفتار تو باشد خدای طبع نظامی و دلش راستاند کارش از این راستی آراستند

نتیجه

نظامی در مقالات خود به موضوعات مختلف، از جمله پند و اندرز انسان‌ها در هر مقام و منصبی، می‌پردازد. او حکایات خود را به زبانی ساده و عام فهم بیان کرده و از قشرهای مختلف جامعه و همچنین حیوانات به صورت نمادین بهره برده است تا بتواند سخن خود را اثر گذارتر بیان کند. امیر خسرو دهلوی نیز در اثر خود به همان موضوعات استاد خویش پرداخته و آن‌ها را با زبانی ساده و به کمک تمثیلاتی شیوا در قالب مقالات و حکایات است. آثار این دو شاعر از نظر شکل ظاهری و مضامین و موضوعات درست مثل هم هستند اما تفاوت‌هایی در نحوه به کارگیری شیوه‌های بلاغی در آن‌ها دیده می‌شود که نمونه بارز آن ایجاز زبان نظامی است که در مقابل اطناب‌ها و تکرارهای امیر خسرو قرار می‌گیرد. نقطه مشترک بارزی که شاید در هر اثر تمثیلی نمود داشته باشد، تمثیلات دو اثر است؛ مخصوصاً در مطلع الانوار که می‌توان گفت مقدمه سبک هندی است که در دوره‌های بعد شروع می‌شود. آنچه از مطالعه حکایات به دست می‌آید، این است که شخصیت‌های حکایات نیز در هر دو کتاب تقریباً از یک جنس‌اند و حکایت‌ها غالباً کوتاه هستند و شخصیت‌های اندکی

تیپ‌ها و شخصیت‌های حکایات مخزن الاسرار

تیپ‌ها	شخصیت‌های خاص با ذکر نام	تعداد	شخصیت‌های عام، بی‌ذکر نام	تعداد	جمع
شاهان و خلفا	انوشیروان، سنجر، فریدون، هارون الرشید	۴	ملک‌زاده‌ای، پادشاهی	۲	۶
انبیا و پارسایان	سلیمان - عیسی	۲	صوفی‌ای	۱	۳
صاحبان مشاغل	-	۰	وزیر، بزرگری، شحنة‌ای، صیادی	۸	۸
زنان	-	۰	پیرزنی	۲	۲
اشخاص نامعلوم	-	۰	دادگری، ظالمی، جوانی، مسجدی، اربابان همت	۲۱	۲۱
حیوانات	سگ (۲)، روباه، آهو، گرگ، بلبل، باز	۷	دو مرغ	۲	۹
اشیا	تیر	۱	-	۰	۱
جمع	-	۱۴	-	۳۶	۵۰

تیپ‌ها و شخصیت‌های حکایات مطلع الانوار

تیپ‌ها	شخصیت‌های خاص با ذکر نام	تعداد	شخصیت‌های عام، بی‌ذکر نام	تعداد	جمع
شاهان و خلفا	-	۳	پادشاهی، شاه، ...	۵	۸
انبیا و پارسایان	امام علی (ع)، ادهم، شبلی	۳	عارفی، زاهدی، درویشی	۳	۶
صاحبان مشاغل	موسی، خضر، عیسی	۰	گلخانه‌ای، شیرفروش، ...	۴	۴
زنان	-	۰	پیرزن	۱	۱
اشخاص نامعلوم	-	۰	برزگی، نکته‌شناس، راهروی، ...	۱۹	۱۹
حیوانات	زارع، دو روباه، سگ	۴	مرغ دانا	۱	۵
اشخاص منفور	عمر بن عبدود	۱	-	۰	۱
جمع	-	۱۱	-	۳۳	۴۴

در هر حکایت ایفای نقش می‌کنند. آنچه مسلم است این است که هر دو شاعر قصد داشته‌اند که با زبانی تمثیلی هدفی اخلاقی - تعلیمی را آموزش دهند که با مضامین کل اثر منطبق باشد.

منابع

۱. تقوی، محمد؛ بررسی حکایت‌های حیوانات تا قرن دهم، ج ۱، نشر قطره، ۱۳۷۶.
۲. ثروتیان، بهروز؛ خمسه نظامی، جلد اول مخزن الاسرار، ۱۳۶۳.
۳. حمیدیان، سعید؛ آرمان شهر زیبایی، تهران، قطره، ۱۳۷۳.
۴. در آمدی بر اندیشه و هنر فردوسی، تهران، ناهید، ۱۳۸۳.
۵. دهلوی، امیر خسرو؛ مطلع الانوار، با تصحیح و مقدمه طاهر اوغلی محرم اف، مسکو، ۱۹۷۵ م.
۶. ذوالفقاری، حسن؛ «ساختار داستان‌های گلستان (مقاله)»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۱۵۶، ۱۳۸۶.
۷. زنجانی، برات؛ صور خیال در خمسه نظامی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
۸. شفیع کنکی، محمدرضا؛ صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگه، ۱۳۵۸.
۹. صفاء ذبیح‌الله؛ تاریخ ادبیات در ایران (ج ۳- بخش ۲)، تهران، فردوس، ۱۳۶۹.
۱۰. احمدنژاد، کامل؛ تحلیل آثار نظامی، تهران، علمی، ۱۳۶۹.
۱۱. نجف‌زاده بارفروش، محمداقبر؛ «سهم نظامی در ادبیات داستانی» (مقاله) www.irandoc